

Frishman, J., Berg, H. (eds.), *Dutch Jewry in a Cultural Maelstrom, 1880-1940* (Amsterdam: Aksant, 2007, 213 blz., €22,50, ISBN 978 90 5260268 4).

De Commissie voor de Geschiedenis en Cultuur der Joden in Nederland organiseert namens de KNAW regelmatig symposia waarvan de resultaten worden gepubliceerd. Joseph Michman heeft de eerste bundels geredigeerd. Soms zijn de verhandelingen als speciale nummers van *Studia Rosenthaliana* verschenen. De conferentie die een paar jaar geleden in Amsterdam is gehouden, concentreerde zich op een turbulente periode: de eeuwwisseling die Jan Romein als 'breukvlak' karakteriseerde.

Het thema van deze Engelstalige bundel is minder gratuit dan de diversiteit der veertien bijdragen op het eerste gezicht doet vermoeden. In hun voorwoord stellen de redactrices het fenomeen voorop als zou er 'no jewish pillar as such' in de periode 1880 tot 1940 zijn aan te wijzen. Dat is een oude, maar wel betwistbare wijsheid: in een verzuilde samenleving waren degenen die niet tot de grote, christelijke zuilen behoorden, automatisch (door uitsluiting) op zichzelf aangewezen. Voor een eigen politieke zuil, met representatie in het parlement, waren de joodse gemeenschappen te sterk verdeeld, veel te klein en als bevolkingsgroep te zeer lokaal geconcentreerd. Maar in het even belangrijke sociale leven werden de leden der joodse gemeenschappen deelnemers in socialistisch of communistisch gekleurde verenigingen en/of waren zij lid van een joods kerkgenootschap en van allerlei joodse culturele verenigingen die de joodse identiteit versterkten – zoals het Genootschap voor Joodse Wetenschap, het Joods Historisch Museum, de Zionistenbond. Of dat nu positief bewust gebeurde of negatief door buitengesloten te zijn: integratie of assimilatie werd hierdoor natuurlijk niet bevorderd.

Het is best aardig om met David Sorkin, in zijn overigens zeer gedegen bijdrage 'The New "Mozaïek". Jews and European culture, 1750-1940' (11-29), van een mozaïek te spreken, of met Aschheim van 'co-constitutionaliteit', maar de kwestie van identiteitshandhaving versus assimilatie wordt daarmee toch slechts omzeild. Op Europees niveau zien wij nu immers een vergelijkbare ontwikkeling: waar blijven Schotten, Welshmen, Basken, Friezen enzovoort in een fase waarin het proces van unificatie binnen de nationale staten nog niet is afgesloten? De Balkan is hier wel een heel saillant voorbeeld van ... 'mozaïek'?

Het is ondoenlijk alle bijdragen hier stuk voor stuk te bespreken: ze zijn vrijwel alle van hoog gehalte en het overdenken waard. De historiografie wordt behandeld door Michael Bremer (31-41) en Rena Fuks-Mansfeld (43-51), waarbij Irene Zwiep aansluit met haar studie over de joodse wetenschap in de jaren 1850-1940 (53-65; de grens van 1880 wordt niet steeds aangehouden). Julie-Marthe Cohen behandelt het ontstaan van het Joods Historisch Museum (67-83) – alweer geen blijk van 'ontzuiling'. Persgeschiedenis komt aan de orde in de kortere bijdragen van Judith Frishman over *De Vrijdagavond* als spiegel van joods leven in de jaren 1924 tot 1932 (85-96) en van Thomas Kollatz over de beeldvorming betreffende het Nederlandse jodendom in de Duitse joodse

pers (97-102).

Het thema spinozisme en het Nederlandse jodendom 1880-1940 (103-120) wordt deskundig besproken door H.A. Krop, en door David Wertheim in zijn opstel over de populariteit van Spinoza in Nederlands-Duits perspectief (121-130). Marty Bax introduceert de figuur van Mozes Salomon Polak (131-140), over wie zij al schreef in haar dissertatie uit 2004 *Het web der schepping. Theosofie en kunst in Nederland van Lauweriks tot Mondriaan*. Zowel aan Krop als aan Bax schijnt het belang van de figuur van Hartog Itzig Berlin (1791-1873) te zijn ontgaan.

Vier bijdragen over de rol van joodse vrouwen besluiten de bundel: Susan Tananbaum over hun relatie tot de filantropie in verband met het proces van modernisering in Europa 1850-1939 (139-154); Karin Hofmeester over de rol van Roosje Vos en andere vrouwen in de arbeidersbeweging (155-167); Marloes Schoonheim beziet, vanuit het verre Taiwan, de betekenis van joodse vrouwen in de eerste feministische 'golf' (169-182); en Selma Leydesdorff geeft tot slot een algemene beschouwing ten beste over 'Dutch Jewish Women. Integration and Modernity' (183-194). Zeer gedetailleerde registers maken de keurig uitgegeven bundel optimaal toegankelijk.

A.H. Huussen jr., Zoetermeer (huuss025@planet.nl)

Fuks-Mansfeld, R.G. (ed.), *Joden in Nederland in de twintigste eeuw. Een biografisch woordenboek* (Utrecht: Het Spectrum, 2007, xvii + 380 blz., €54,95, ISBN 978 90 274 5195 8).

Het genre van de biografie bloeit in Nederland als nooit tevoren. Monografieën worden in chique reeksen uitgegeven, geschreven door auteurs die soms worden gesubsidieerd door instellingen als het Prins Bernhard Fonds. Er bestaat een gretig lezerspubliek voor de individuele levensbeschrijving, maar ook de 'collectieve biografie' wordt niet verwaarloosd. Daarnaast blijft er behoefte bestaan aan betrouwbare naslagwerken. Van het vertrouwde *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dat het oude *NNBW* voortzette, is onlangs deel 6 verschenen (helaas het laatste); op regionaal niveau zijn er provinciale en lokale biografische woordenboeken beschikbaar en zelfs de Groningse Veenkoloniën werden ervan voorzien. In een (opnieuw) verzuild Nederland konden woordenboeken, gewijd aan groepen als protestanten en socialisten, niet uitblijven.

Nu is daar een woordenboek over *Joden in Nederland in de twintigste eeuw* aan toegevoegd. Het kwam tot stand op initiatief van de Bibliotheca Rosenthaliana en van een onderzoeksinstituut van de Universiteit van Amsterdam en het Joods Historisch Museum: een groots project, gefinancierd uit 'de Vierde Tranche Joodse Tegoeden Tweede Wereldoorlog' (vii). Door vele tientallen medewerkers werden tot nu toe wel zesduizend personen bij elkaar gebracht. Alle lemma's zijn, in soms nog maar rudimentaire staat, raadpleegbaar op www.jodeninnederland.nl; een keuze van ongeveer 560 personen is aan de

uitgever toevertrouwd.

Het criterium van verzamelen is geweest: 'joden die in de twintigste eeuw op een of andere manier een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de Nederlandse of de Nederlands-joodse samenleving' (vii). Daar hebben we direct de selectieproblematiek in een notendop voor ogen. Wel tachtig auteurs tekenen voor lemma's gewijd aan personen die soms ver terug in de negentiende eeuw zijn geboren, maar van de meesten valt toch het grootste deel van hun werkzame leven in de twintigste eeuw: meestal in Nederland, soms in Israël (van J. Melkman/Michman zie ik nog geen lemma). We vinden er musici, rabbijnen, schrijfsters, kleinkunstenaars, actrices, professoren, medici, advocaten, ondernemers enzovoort. De lemmata zijn ongelijk van omvang, ze zijn voorzien van een portretje en van beknopte literatuur verwijzingen. Er zitten nogal wat doublures in met *BWN* en *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*.

Kritische wetenschapsbeoefening vergt kritische vragen. Een lexicon van protestanten bevat lieden die van een of ander reformatorisch kerkgenootschap lid waren, dus geen belijdende katholieken maar wel 'afvalligen' of 'bekeerlingen' tot de Reformatie. Onder de *Joden in Nederland* vindt men slechts een minderheid personen die lid waren van een der joodse gemeenten (Asjekenzische, Sefardische, Liberale). Velen waren atheïst of zelfs christen, zoals burgemeester en vrijmetselaar Jacob da Silva. Wat is dan het selectiecriterium? Een 'nationaal' gebaseerd op staatsburgerschap, of een racistisch – zo men wil biologisch – criterium op grond van afstamming of bloedverwantschap? De redactie van dit biografische woordenboek lijkt geen keuze te maken tussen elkaar logisch, althans juridisch, uitsluitende criteria. Is een Nederlander wiens overgrootouders van één kant Frans en respectievelijk Duitsers waren, geen Nederlander omdat hij zich, misschien, emotioneel Fransman en/of Duitser 'voelt'? In welk lexicon behoort zo iemand dan thuis? Is de afstamming van grootouders die belijdend lidmaat, of alleen maar ingeschrevene, van een Joodse gemeente waren, jood, hoewel hij of zij agnost of calvinist is? Wat zijn dan de criteria (volgens de Nederlandse wet, of volgens de *halacha*, of wat?) voor opneming in dit lexicon van een persoon die geboren was uit een 'gemengd' huwelijk, de vader 'jood' de moeder niet, zoals Annemarie Grewel (113)? We lezen dat T.M.C. Asser en Michel de Klerk zich van het 'jodendom afwendden' (10, 173). Mary Stoppelaar, alias Mary Dorna, werd eigenlijk 'pas in de Tweede Wereldoorlog met haar jood-zijn geconfronteerd' (305, vergelijk ix), dat wil zeggen door de anti-joodse maatregelen en definities van de antisemitische Duitse bezetter. Toch zijn alle lemmata voorzien van het sterretje als gebruikelijk symbool voor geboorte en van de davidster, in plaats van het gebruikelijke kruisje, voor overlijden.

Kortom, er is nog wel wat radicaal denkwerk te verzetten, voordat enigermate consistente criteria voor het vaststellen van wie joden waren in een geïntegreerde, assimilerende samenleving, zoals de Nederlandse tot voor kort was, zullen zijn aanvaard.

Dat neemt natuurlijk niet weg, dat we redacteuren en auteurs dankbaar mogen zijn voor deze bundeling van ongetwijfeld boeiende mensenlevens die